

М. В. Харинин (Київ)

Богдан Хмельницький та Українська православна церква (1648 — 1657 рр.)*

Хоча на політичних переговорах Богдана Хмельницького з урядом Росії питання про долю Київської митрополії не розглядалося, проте вони, за словами І. Власовського, «широ чи не широко, але велись найперше в ім'я православ'я, для спасіння його від гніту в Польщі». Для гетьмана ідея захисту православ'я була чи не найголовнішим аргументом на користь війни Росії проти Польщі. «Ми, — говорив гетьман, — ласки царської шукаємо і бажаємо, тому що від Володимирового святого хрещення одна наша благочестива віра з Московською державою і ми мали єдину владу, а роз'єднали нас неправдами своїми і насиллям лукаві ляхи»¹.

Інакше дивився на боротьбу українського народу царський уряд. Москва розцінювала її як силу, здатну підірвати могутність Речі Посполитої, і розраховувала на повернення Росії «спірних» територій України, Білорусі та Литви². Ось чому Москва намагалася заручитися насамперед підтримкою авторитетного духовенства Київської митрополії, влада якого поширювалася на ці території. Бажаючи зблизитися з українськими ієрархами, уряд Росії, з одного боку, без зволікань надавав матеріальну допомогу, різноманітні грамоти владикам, монастирям, а з другого, почав реформувати за допомогою фахівців з України російську церкву, що дало можливість привести її у відповідність з нормами вселенського православ'я.

Проте зусилля Москви були марними. Їй так і не вдалося перевести церковно-господарські зв'язки з Київською митрополією в політичну площину. Російський уряд у 1651 році, ще не впевнений у своїх силах, боявся відкрито подати військову допомогу Україні і, отже, опинитися в стані війни з Польщею. Виправдовуючись, цар та бояри послалися на інертність у політичному відношенні українського духовенства, на відсутність такого роду прохань від ієрархів Київської митрополії, передусім митрополита. Гетьман, розуміючи, що Москва ніколи не дочекається таких прохань від українського єпископату, переконував російський уряд, що Сильвестр Косів «радий би поїхати до великого государя бити чолом про підданство Малої Росії, але боїться помсти від поляків, коли государ не згодиться прийняти (їх)»³.

Однак мовчав митрополит і після 1 жовтня 1653 року, коли Московський Собор у присутності царя постановив прийняти «гетьмана Богдана Хмельницького з військом Запорозьким під захист Російської держави», а польському королю Яну-Казимиру «за порушення ним мирних між державами угод» оголосив війну. Своє рішення Собор мотивував тим, що в Україні «пани Ради і вся Річ Посполита на православну віру і на святі Божії церкви повстали і хочуть їх знищити»⁴. Цікаво, що син антиохійського патріарха Макарія, архідиякон Павло Алепський вважав, що Олексій Михайлович погодився на цей акт лише після переговорів з константинопольським патріархом Афанасієм⁵. Стає зрозумілим, які «таємні доручення» мав владика від українського гетьмана.

Позиція київського митрополита викликала подив у московського уряду. Пам'ятаючи, як попередні українські владики Йов Борецький та Ісайя Копинський самі стали ініціаторами подібних переговорів, цар і його оточення були переконані, що Сильвестр Косів ще раніше від Богдана Хмельницького мав потурбуватися про «піддання Малоросії великому государю». Єпископам же належало переконати в цьому й паству⁶.

Особливо здивувало московський уряд мовчання митрополита у зв'язку з рішеннями Переяславської Ради 1654 року. Лише 16 січня, в день приїзду російського посольства до Києва на чолі з Василем Бутурліним, Сильвестр Косів висловив своє ставлення до цієї події. Того дня митрополит відправив у Софійському соборі молебень та виголосив промову, від якої «плакало ду-

ховенство». А коли посол запитав владика, чому той у Москву ніколи «не писав і його царської милості до себе не шукав», Сильвестр Косів ухилився від прямої відповіді. Він заявив, що не знав про те, що гетьман з військом «били чолом під государеву високу руку», але тепер уже «буде молитися Богові й за царя»⁷.

Проте наступного дня, коли Василь Бутурлін почав приводити до приєднання поселенців Печерського монастиря — шляхту, міщан, дворових слуг, митрополит разом з лаврським архімандритом Йосипом Тризною заборонили їм робити це. Владика мотивував своє рішення тим, що довідавшись про присягу, польський король звелить «тих єпископів і духовенство, що по литовських містах перебувають, порубати, я буду перед Богом відповідати за всі ті душі». Крім того, «шляхта його та дворові люди маєностей не мають, служать за наймом і тому присягати їм не годиться». Лише через два дні після вмовлянь та погроз Сильвестр Косів дав на це свій дозвіл⁸.

У лютому того ж року київський митрополит відмовив царським воєводам надати землі Софійського митрополічного монастиря під Києвом для будівництва нової фортеці. Він пояснив це тим, що хоч «Хмельницький і піддався під високу государеву руку, тільки він, митрополит, і весь собор про то бити чолом не посилав і живе з духовними людьми сам по собі, ні під чією владою». Владика попередив, що коли бояри та воєводи розпочнуть «на тому місці ставити город, то він буде з ними битися». Сильвестр Косів, як і раніше, твердо оберігав власність Української православної церкви, її права та привілеї.

Про конфлікт стало відомо гетьману і царю. Олексій Михайлович 30 березня змушений був розпорядитися змінити місцезнаходження майбутньої фортеці. При цьому цар просив гетьмана, щоб митрополит не ображався, бо землі ніхто не збирався відбирати, а «готові ще прибавити»⁹.

Відомо, що постанови Московського Собору, а згодом і Переяславської Ради викликали неоднозначну реакцію в українському суспільстві. Зокрема, в Переяславі, за підрахунками Д. Дорошенка, присягу царю склали близько 200 чол.: гетьман, генеральна старшина, майже всі полковники, приблизно сто сотників і кілька десятків делегатів від різних полків. Міщан же змусили присягати під страхом смерті. Не бажали присягати й у Чорнобилі. В Полтавському і Кропив'янському полках московських урядовців навіть побили киями. Відмовилися скласти присягу відомий полковник Іван Богун та Іван Сірко, а також Уманський і Брацлавський полки¹⁰.

Ставлення дрібного духовенства до Переяславської Ради у більшості було прихильним, про що, зокрема, свідчать промови ніжинського протопопа Максима Филімоновича. 23 січня 1654 року він привітав царського воєводу Василя Бутурліна і у своїй промові порівняв визволення українського народу з-під польської влади з визволенням євреїв з єгипетської неволі¹¹. Згодом, 27 вересня 1654 року, протопоп, зустрічаючись з Олексієм Михайловичем у ставці під Смоленськом, висловив надію, що під крилами московського царя будуть зібрані не лише Київ та Чернігів, але й Львівщина, Поділля, Покуття, Підгір'я, Полісся й Білорусь, розпорочені «злохитрієм польським»¹². Це була загальна думка простих людей. Не знаючи дійсних намірів російського уряду щодо України, вони щиро вірили, що одновірний, православний цар допоможе їм та їхнім побратимам остаточно звільнитися від польських панів і католицьких утисків, захистить православну віру від «латинян».

Позицію ієрархів Київської митрополії, яких лякала перспектива втрати церковну, економічну і навіть особисту незалежність, найкраще висловив відомий богослов, черкаський протопоп Федір Гурський. У 1654 році на Чигиринській Раді, де остаточно мала вирішитися доля України, він порівняв свою вітчизну з новонародженим Христом Спасителем, якому від трьох царів піднесли дари, що провіщали майбутнє Ісуса. «Так і сії дари, — казав Федір Гурський, показуючи на гостинці послів від Росії, Туреччини та Польщі, — піднесені трьома царями дитинчатому народові, знаменують долю його: чим покриті чи одіяні дари сії, тим покритється і народ, ними спо-

кусившись. Дари польські покриті килимом, то й народ з поляками буде мати килими; дари турецькі покриті шовковою тканиною, то й народ окутається в шовк; дари московські покриті рогожами, то і народ, з'єднавшись з московитянами, одягнеться в рогожки і під рогожки. І сії віщування вірніші та вагоміші за всія оракулів на світі»¹³.

Слова отця Федора справили більше враження, ніж аргументи гетьмана на користь укладення союзу з Росією. На Раді знявся галас. Богдана Хмельницького назвали «запроданцем та зрадником вітчизни», який хоче продати Україну «народові, котрий не подав їм жодної допомоги в найлихішу їхню годину, не подав навіть води промити кривавих уст». Козаки разом з генеральним осавулом Богуном заявили, що краще бути «у безперервних війнах за свободу, ніж накладати на себе нові кайдани рабства та неволі. Та і кому із сусідніх народів можна віддатись без жаху і трепету?»¹⁴.

Однак Богдан Хмельницький, тверезо оцінюючи обстановку, що склалася навколо України, змушений був прийняти протекцію російського царя, до котрої його «просто пхали» грабіжництво Орди та непримиренність Польщі щодо української державності навіть на обмеженій козацькій території. Сучасні українські дослідники епохи Хмельниччини сходяться в тому, що угода, підписана гетьманом у Переяславі, зовсім не передбачала входження України до складу Російської держави. Створювалася лише своєрідна конфедерація під егідою московського царя, метою якої був розгром Речі Посполитої та протистояння агресії Кримського ханства. За Українською державою зберігалися витворена форма правління та існуючі інституції політичної влади. Її суверенітет лише частково обмежувався у сфері зовнішньополітичної діяльності, а також вона зобов'язувалася виплачувати певну данину до московської скарбниці¹⁵.

Отже, союз із Москвою гетьман намагався використати насамперед для зміцнення незалежності України, її державності, складовою й невід'ємною частиною якої, на наш погляд, мала виступати національна (православна) українська церква.

І дійсно, по від'їзді Василя Бутурліна козацька старшина разом з гетьманом розпочала вироблення умов договору, які б мали регулювати відносини України з Росією. Відбулися наради в Чигирині і Корсуні. В результаті з'явився проект петиції до царя з 23 пунктів. У березні 1654 року спеціальні послы — військовий суддя Самійло Зарудний та переяславський полковник Павло Тетеря — привезли документ у Москву. Два тижні йшли переговори між українською делегацією та московськими боярами і, нарешті, поданий проект був прийнятий у формі II-ти «Статей».

У проекті, запропонованому українською стороною, обумовлювалися й права людей «духовного чину», надані ще князями руськими та королями польськими. Крім того, Богдан Хмельницький від свого імені просив особисто Олексія Михайловича окремо надати жалувану грамоту на маєтності київському митрополитові Сильвестру Косову. Цим гетьман хотів назавжди покласти край спробам російських воєвод використовувати для своїх цілей землі української церкви та дещо пом'якшити радикалізм київського митрополита.

Розглянувши документ, цар та бояри постановили пожалувати гетьмана і все військо запорозьке, і звеліли «їм бути під нашою царською величності високою рукою за давніми їх правами і привілеями, наданими їм від королів польських і великих князів литовських і тих їх прав та вольностей порушувати нічим не веліли». Також було вирішено «митрополиту і всім духовного чину людям на маєтності їх» видати «государську жаловану грамоту». Одночасно вказувалося на те, що український пастир і духовенство повинні прийняти благословення московського патріарха¹⁶. Отже, статті, якими повністю підтверджувалися права та привілеї Київської митрополії, включаючи й церковно-канонічні, московським урядом були опущені.

Позиція Москви непокоїла гетьмана. Невдоволений березневими рішеннями, він видає ряд універсалів, які гарантували недоторканість монастирських володінь Української православної церкви. «Хто порушить

універсал і буде чинити кривду, — попередив Богдан Хмельницький, — (того) суворо карати»¹⁷.

У травні 1654 року гетьман знову порушив питання щодо прав та привілеїв Київської митрополії. З Чигирини в Москву на ім'я патріарха Никона надійшов лист, в якому гетьман просив владу поклопотатися перед царем у справі затвердження прав українського духовенства. Тоді ж він звернувся з проханням підтвердити земельні володіння київських Богоявленського, Братського, Пустинно-Микільського монастирів та Печерської Лаври¹⁸.

Треба віддати належне Богдану Хмельницькому, який, знаючи про взаємну неприязнь між київським митрополитом та російським царем, що відчутно давала про себе знати після Переяславської Ради, постійно захищав українського владу. «А что твое великое святительство опалился бил на преосвященного пастыря нашего, — писав гетьман московському патріарху Никону, — яко би он православия святого российского соединение благодарственное портил і великому государю нашему его царскому величеству спротивлялся: сему не врте всячески і прочіим по сих клеветам. Колико бо пострадал он по вірі православної от многих літ»¹⁹. Характерно, що Богдан Хмельницький звернувся до Никона як до «патріарха Московського і всея Русі», хоча в Росії його уже відкрито титулували «патріархом Московським і всієї Великої і Малої і Білої Росії».

Тісні зв'язки гетьмана з Никоном, що підтримувалися протягом усього періоду зносин з Москвою, дали підстави дослідникам зробити висновок про намагання українського гетьмана підпорядкувати Київську митрополію московській духовній владі. Як правило, аргументом для них служила форма звертання Богдана Хмельницького до московського патріарха, а саме: «милостивий заступник», «ходотай», «зверхній пастир», а іноді й «великий государ, патріарх московський і всієї великої і малої і білої Росії»²⁰.

Наведені вище документи, на наш погляд, досить легко спростовують такий погляд, бо, як бачимо, коли конкретно поставало питання щодо прав та привілеїв Української православної церкви, то гетьман вважав за потрібне називати речі своїми іменами.

Незважаючи на постійні домагання Богдана Хмельницького затвердити канонічний статус Київської митрополії, в Москві не поспішали з вирішенням цього питання. Воеводи з Києва повідомляли московський уряд, що митрополит погрожував їм — мовляв, «не чекайте початку, чекайте кінця, побачите самі, що з вами незабаром буде». Грек Іван Тафларі інформував Москву, що Сильвестр Косів та Йосип Тризна «прислалі на сейм до короля польського двох ченців з об'явою, що їм з московськими людьми бути в союзі неможливо і вони цього ніколи не бажали». Посланцям доручалося передати, що «Москва їх хоче перехрещувати; так щоб король, зібравши війско, визволив їх, а вони з Києва московських людей виб'ють і будуть під королівською рукою, як раніше». З цього приводу чернець Макарій Криницький від імені київського митрополита і печерського архімандрита вніс протестацію до луцьких гродських книг. «Ми з костьолом римським унію прийняти не хотіли для того, — заявляли українські владки, — щоби пастырю нашому старійшому (константинопольському патріарху), якого Бог нам дав, не противитися»²¹.

Для такого занепокоєння у вищій православній ієрархії Київської митрополії дійсно були підстави. На відміну від Богдана Хмельницького та його уряду, царизм розглядав Переяславську угоду як омріяне повернення «відрізаної гілки до материнського пня». Звідси Москва й визначала своє ставлення до України та її Церкви. Московські воеводи без відома митрополита втручалися у справи київських монастирів, затримали на деякий час у Києві та піддали допиту случького настоятеля Феодосія²².

Взагалі поведінка царських послів, воевод та й самого царя по відношенню до українського духовенства, і особливо до митрополита, була далеко не дипломатичною. Боярин Василь Бутурлін, наприклад, прибувши до Києва для приведення присяги, замість того, щоб розпитати владу про

його здоров'я, «спасеніє», як це було тоді прийнято за етикетом, відразу накинувся на нього: чому і «з якою метою» він ніколи царю «чолом не бив». Думний дяк Лопухін, знаючи про зволікання митрополита з присягою монастирських підданих, «вичитував йому з великим докором». «Ти, митрополит, — погрожував дяк, — більше б відказів та розмовлень ніяких не чинив і за то на себе государевого гніву не накликав»²³. Після Переяславської Раді на ім'я Сильвестра Косова не надійшло жодної царської грамоти чи листа, навіть з приводу народження 5 лютого 1654 року царевича. Грамоту одержав лише гетьман. На випадок запиту митрополита київському стольнику Полтеву доручалося відповісти, що він, владика, «нашої милості не шукав і нам не писав, і тому до нього нашої грамоти не надіслано». 27 березня 1654 року з Москви до Богдана Хмельницького надійшов царський указ, де Олексій Михайлович грубо розпорядився «того київського митрополита Сильвестра» прислати до великого государя в Москву, щоб «виправлення дав», тобто виявив покірність²⁴.

Однак невдовзі виникли обставини, які змусили українське православне духовенство забути про свої образи та серйозно потурбуватися про долю Київської митрополії. Успіхи російських військ у війсьній кампанії проти Речі Посполитої в 1654 році дали змогу Московському патріархату фактично взяти під своє безпосереднє управління Смоленську, Мстиславсько-Могилівську та Полоцьку єпархії, незважаючи на те, що це була область київського митрополита в юрисдикції константинопольського патріарха. Були грубо порушені канони Вселенської православної церкви, але навіть формально, з етичних міркувань, ніяких сигналів з боку Москви до митрополита не надійшло.

Необхідно вказати на ще один, на наш погляд, немаловажний фактор. Усюди, де ступала нога російського солдата, на місцеве населення чекали розорення, поневіряння, страшна смерть. Ось як описує взяття Смоленська архідиякон Павло Алєпський: «Смоленськ царські війська майже без всякого опору взяли завдяки добровільній здачі, причому всюди знищили, один тільки Бог знає, яку кількість євреїв, вірменів та поляків, кидаючи дітей їх, заточених в діжки, у Дніпро без всякого жалю та співчуття, бо ніщо не може перевершити ненависть московитян. Всіх чоловіків вони порубали на шматки, не милуючи нікого; жінок же та дітей після розорення та спустошення їхнього житла забирали у рабство». «Так, — з жалем у серці підсумував архідиякон, — країна поляків, перед тим казково багата, яку можна було порівняти з найкращими областями Греції, тепер перетворилася на грудю розвалин, де не зустрінеш ні села, ні жителя на просторі п'ятнадцяти днів дороги вздовж та впоперек»²⁵.

Дісталось від «московитян» і православним. Брацлавський підкормій князь Стефан Святополк-Четвертинський свідчив, що після «вторгнення у край польські» війська «різних містечок та сіл вогнем й мечем» знищили, «двори albo замки, гумна панські як і хлопські, вівець обернули, знесли й здезоловали, та хлопів, як і ксьондзів, попів та шляхту не мало одних визабияли, а інших в неволю поганським звичаєм забрали»²⁶⁻²⁷. Власне цим, на наш погляд, пояснюється відновлення політичних контактів вищого православного духовенства митрополії з польськими урядовими колами. Проте Річ Посполита, яка сама опинилася на грані розвалу, ніякої допомоги подати не могла. Українській церковній еліті не потрібно було багато часу, щоб це зрозуміти.

Єрархи Української православної церкви усвідомлювали, що відсутність з боку Москви гарантійних документів на права та привілеї Київської митрополії зробить можливим втручання царських чиновників і воєвод у її справи й на території власне козацької України. Втративши надію на допомогу з боку польського короля та наочно переконавшись у послідовності й рішучості гетьмана Богдана Хмельницького зберегти канонічний статус-кво Київської митрополії, її владика йдуть на зближення з українським урядом.

У ставку царя під Смоленськом направилось посольство, до складу якого, крім гетьманських посланців, увійшли представники Софійського митро-

поличого, Печерського, Золотоверхого Михайлівського, Видубицького та інших київських монастирів. Очолив посольство ігумен київського Пустинно-Микільського монастиря Інокентій Гізель. 28 липня 1654 року цар прийняв українську делегацію.

В одній з грамот, вручених Олексію Михайловичу, вимагалось:

1. Ствердити всі права та привілеї Київської митрополії, здавна надані їй великими князями руськими та королями польськими.

2. Залишити її під послушенством константинопольського патріарха.

3. Визнати право митрополита, єпископів та ігуменів перебувати на своїх посадах до смерті. Через вільне обрання духовенство та миряни визначають їхніх наступників. Втручання духовних осіб Московського патріархату не допускається.

4. Найвищою інстанцією українських церковних судів є суд митрополита. Засуджені духовні відбувають покарання на батьківщині.

5. Визнати канонічну підлеглість православних Литви (тут маються на увазі й білоруські землі) та Волині київському митрополитові, як це було здавна. Гарантувати їм вільні зносини з митрополитом.

6. Надати монастирям маєтки поблизу Києва, замість тих, що залишилися під Польщею. Відібрати землі, незаконно зайняті шляхтою.

7. Нікого з українського духовенства «до Великої Росії» не затягувати. Коли у когось виникне необхідність побувати в Росії у справах, то нікого силою там не затримувати.

Подаючи ці статті, Інокентій Гізель від імені митрополита та «всього освяченого собору» наголосив, що головною вимогою є залишення Київської митрополії «при найзверхнішому пастирі Царегородському, до котрого нас і право Боже через св. Апостола Андрія Первозваного та канони святих отців прилучили й совокупили». Цар надав жалувані грамоти на маєтності зазначених монастирів, а щодо головної вимоги, то обіцяв «указ учинити» після повернення до Москви. Однак сподівання духовенства були марними — московський уряд визнав за непотрібне залишити Київську митрополію в юрисдикції константинопольського патріарха²⁸⁻²⁹.

Щоб дещо зменшити невдоволення українських ієрархів, цар спеціальною грамотою заборонив київським воєводам князям Ф. Куракіну й Ф. Волконському та дяку А. Немирову втручатися в духовні справи Київської митрополії³⁰.

Отже, посольство до царя Олексія Михайловича фактично явилось безрезультатним. Тому не дивно, що вже у 1665 році київський воєвода Ф. Волконський скаржився Богдану Хмельницькому, що «показується явна зрада багатьох духовних», а царя повідомляв про ворожі задуми самого митрополита Сильвестра Косова. Відчуження київського владики від Москви дійшло до того, що на початку лютого 1656 року він відмовив навіть царю, який просив направити до нього на деякий час «свого співака Ваську Пикулинського»³¹.

У березні 1657 року Богдан Хмельницький, можливо, востаннє спробував добитися гарантійних документів для української православної церкви. В листі до московського патріарха Никона він відверто писав, що «весь собор священний і весь чин духовний зажадав пожалувати і утвердити государськими грамотами їхні права, привілеї, свободи і добра по чину і звичаю давньому на віки». Гетьман заявив, що він і все Військо Запорозьке підтримують українських духівників та просять «великого святителя» Никона якнайшвидше виконати їхню волю³². Проте в Москві промовчали і на цей раз.

Та інакше й бути не могло. Московські політики чудово розуміли, що лише зброєю не втримати підневільні народи в одній державі. Щоб «відрізані гілки» не змогли прорости та самостійно розвиватися, необхідно було знайти таку основу, яка б навіки об'єднала їх в одне ціле. Такою основою могла стати православна церква. Видатний російський дипломат того часу А. Ордин-Нащокін, аналізуючи перспективу відносин українського та російського народів, прямо заявляв, що «Мала Росія війнами й незгодами

відпала від Великої», тому «єдність народів може наступити тільки через згоду у вірі й церковному управлінні з Москвою»³³. Під єдністю народів розумівся «єдиний русский народ», отже єдина православна церква з центром у Москві мала виконувати чи не найважливішу функцію колоніально-русіфікаторської політики царської Росії.

Ці положення реалізувалися на практиці, і особливо жорстоко — на території Литовського князівства, захопленого російськими військами. Зокрема, в Смоленську євреїв, які відмовлялися прийняти хрещення, за наказом царя заточували у дерев'яні зруби та спалювали. Всі польські костьоли були зруйновані, а на їхніх фундаментах планувалося закласти православні церкви³⁴. У 1656 році цар наказав з Вільна та Віленського воеводства «уніатів вислати, а їхні церкви та половину костьолів римських перетворити у грецькі церкви»³⁵. Разом з місцевим православним населенням уніати вольовим рішенням підпорядковувалися безпосередньо владі московського патріарха. Для порівняння, мабуть, доречно обмовитися, що за рік до того польський король Ян-Казимир підтвердив привілей Сигизмунда III від 1595 року про зрівняння прав православного духовенства з католицьким по всій території Речі Посполитої³⁶.

З Україною, яка залишалася сильною у військовому відношенні державою і в будь-який момент могла розірвати політичну угоду з Росією, поступити так, як з Білоруссю та Литвою практично було неможливо. Бажання ж російського уряду підпорядкувати українську церкву було настільки великим, що у московському «Прологові» надрукували навіть молитву царя та його родини, де, зокрема, були такі слова: «О еже престолу Київському соединитися з богопоставленим престолом Московським, і княженію Малоросійському совокупитися з бохранимим Великоросійським царством». Лише у XVIII ст. Синод скасував її, бо «Мала Росія, також Київська та інші тієї країни єпархії з Великою Росією поєднані, і маються в одній Велико-російській єпархії»³⁷.

Москва, не маючи підтримки з боку вищої ієрархії Київської митрополії і все ж не втрачаючи надії схилити її до себе, зробила ставку на дрібне духовенство. З перших же днів свого перебування в Україні московські посланці відзначили, що між козацтвом та міщанством існує певний антагонізм, що міщани подскуди невдоволені козацькою адміністрацією, й збагнули, що від цього може бути користь для російських інтересів. Задовольняючи прохання міщан, цар та його урядовці поступово добивалися їхньої прихильності, привчали звертатися до Москви мимо гетьманського уряду. Міщан підтримувало дрібне духовенство, яке теж нерідко ставало жертвою свавілля козацької старшини, не кажучи вже про сільських священників та їхніх парафіян. Вміло оперуючи суперечностями в українському суспільстві, московські політики добивалися бажаних результатів. Надійною опорою російських впливів в Україні ще за життя Богдана Хмельницького стало місто Ніжин та його духовенство, представлене протопопом Максимом Филімоновичем.

Так, у жовтні 1657 року (через кілька місяців по смерті гетьмана і митрополита) протопоп писав у Москву, що багато людей, але «ж найпаче на нашому Сівері» бажать, щоб цар володів ними. Хоча старшина, як зазначає він, «для свого пожитку, і посольство лякає, мовляв, коли цар та Москва візьмуть в свої руки (владу), то невільно буде селянам в чоботах і сукняних жупанах ходити, та в Сибір чи на Москву будуть загнані; для того й попів своїх надішлють, а наших туди ж поженуть», Максим Филімонович від імені «посольства» все ж просить, аби цар «звелів, щоб митрополит московський в Києві був»³⁸. Немає сумніву в тому, що погляди ніжинського протопопу не були поодинокими в Україні.

Способи, якими царизм намагався поширити свій вплив у Україні, дуже скоро розчарували гетьманський уряд. Богдан Хмельницький, розуміючи, до чого хилиться з «протекцією» царя, не забарився поставити заборчим тенденціям московського уряду певні межі, не зв'язуючись із Росією більше ніякими угодами. Одночасно йшов пошук нових союзників. Відновлюються

стосунки з Швецією; від короля Карла-Густава очікувалося посольство, навіть військова допомога³⁹. Дотримуючись у зносинах з Олексієм Михайловичем один раз прийнятої форми етикету, гетьман водночас міцно утримував владу над Україною у своїх руках, не дозволяв нікому втручатися в її внутрішні справи.

13 жовтня 1657 року помер київський митрополит Сильвестр Косів, людина, яка все своє життя присвятила збереженню незалежності, самобутності Української православної церкви. Богдан Хмельницький, вважаючи вибори нового владики виключно українською справою, визнав за непотрібне навіть повідомити Москву про смерть митрополита. Без відома Москви гетьман своєю владою затвердив місцєблюстителем Київської митрополії чернігівського єпископа Лазаря Барановича, а день виборів призначив на 15 серпня 1657 року. Від свого імені Богдан Хмельницький відправив універсали-запрошення до єпископів «у Львів і Перемишль і в Луцьк, щоб вони приїхали на обрання митрополита за стародавнім правом, як перед тим споконвіку бувало»⁴⁰.

Позиція гетьмана викликала обурення у царських урядовців. Проте цього, як і виборів нового глави Української православної церкви, Богдану Хмельницькому вже не судилося побачити. 6 серпня (27 липня ст.ст.) 1657 року серце великого гетьмана України, який все своє життя бажав розквіту батьківщини, перестало битися.

Таким чином, Визвольна війна українського народу, розпочата під гаслом боротьби «за віру», була неоднозначно сприйнята православним духовенством Київської митрополії. Дрібне духовенство, невдоволене постійними утисками католицької шляхти, претензіями греко-католицької церкви на храми і церковні володіння православних, влилося в ряди повсталого народу, сподіваючись здобути нарешті бажану свободу.

Гетьман Богдан Хмельницький, розуміючи значення, яке мало духовенство у становленні нової влади в Україні, із самого початку намагався заручитися його надійною підтримкою. Протягом усього свого гетьманування він видавав універсали, спрямовані на збереження та розширення володінь Київської митрополії. Під час переговорів з урядом Речі Посполитої постійно фігурувало питання про зрівняння Української православної церкви в правах з католицькою, скасування церковної унії та повернення митрополії всіх її храмів і маєтностей.

Позиція гетьмана відповідала інтересам вищої ієрархії української церкви. Не розриваючи відносин з польським урядом, єпископат митрополії підтримав заходи Богдана Хмельницького, які стосувалися охорони прав Української православної церкви, зміцнювали її позиції в Речі Посполитій. Наслідком їхньої співпраці протягом 1649 — 1650 років стало нове юридичне підтвердження давніх прав та привілеїв Київської митрополії польськими властями.

Однак затяжна війна, часта зміна влади, селянські погроми, що не обминули володінь Київської митрополії, неспроможність гетьманського уряду завжди вчасно зброєю захистити власність Української православної церкви змусили її ієрархів відійти від політичної діяльності. Це дало їм можливість протягом 1651 — 1653 років успішно розвивати церковно-господарські зв'язки з гетьманським урядом, польськими властями, Російською державою, східним православним духовенством, управляти єпархіями, піклуватися про належний професійний рівень українських служителів церкви.

Після Переяславської Ради (1654 р.) з'явилися обставини, які змусили українських духівників знову потурбуватися про юридичний статус Київської митрополії. Справа в тому, що царизм розцінював рішення Ради виключно як повернення Росії раніше втрачених нею земель. Таке трактування поширювалося і на Київську митрополію, якій у складі Московського патріархату відводилася чи не найголовніша роль провідника російської політики в Україні. Виходячи з цього, царські урядники спрямували зусилля на підлив автокефальних засад Української православної церкви, дезорганізацію її роботи, розчленування території. Російські вояводи грубо втручалися в справи

київського митрополита, затримували та піддавали допитам священнослужителів, будували на церковних землях оборонні споруди і, нарешті, три єпархії Київської митрополії, розташовані поза межами України, фактично підпорядкували владі московського патріарха.

Богдан Хмельницький, розбудовуючи Українську державу, необхідним атрибутом якої виступала національна церква, відразу ж після Переяславської Ради порушив питання про підтвердження канонічного статусу Київської митрополії та збереження за нею її обширних володінь. Послідовність гетьмана знову зблизила з ним вище духовенство Української православної церкви. До царя направлялися грамоти, листи, спільні посольства з вимогою затвердити давні права і привілеї української церкви. Однак російський уряд, підтверджуючи володіння окремих монастирів та духівників, від головної вимоги — залишити Київську митрополію у юрисдикції константинопольського патріарха — ухилився.

Царизм, не маючи змоги силовими методами канонічно підпорядкувати собі митрополію і не знайшовши підтримки з боку її ієрархів, спробував зміцнити свій вплив серед дрібного духовенства. Вміло використовуючи труднощі, з якими стикалося українське суспільство, Москві вдалося закріпити свої позиції на Сіверщині, де частина священників погодилася мати митрополита-росіянина на Київській митрополічій кафедрі.

Богдан Хмельницький, зрозумівши, що означає насправді «протекція» російського царя, намагався огордити Україну та її церкву від будь-якого втручання в їхні внутрішні справи. Гетьман своєю владою затверджував єпископів на кафедри, видавав охоронні грамоти, допомагав вирішити нагальні проблеми церкви, а після смерті С. Косова сам призначив місцезблудителя митрополічій кафедри. Вибори нового глави Української православної церкви Б. Хмельницький вважав компетенцією виключно України та її духовенства.

Отже, помилковими, на наш погляд, є твердження, що Богдан Хмельницький намагався підпорядкувати Українську православну церкву московській духовній владі. Вивчення документів і праць аналітичного характеру дає підставу стверджувати, що гетьман розглядав українську церкву як необхідний інститут Української держави. Тому всі його заходи були спрямовані на зміцнення автокефальних засад Київської митрополії, гарантом яких й надалі мав виступати константинопольський патріарх.

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. № 4, 1995.

¹ В л а с о в с ь к и й І. Нарис історії Української Православної Церкви. — Т. 2. — С. 299.

² Історія народів Росії: Від найдавніших часів до середини XVIII століття. — К., 1992. — С. 206 — 210.

³ А Ю и З Р. — Т. 3. — № 327. — С. 462.

⁴ П С З - 1. — Т. 1. — № 104. — С. 297.

⁵ А б о л е н с к и й І. Московское государство при царе Алексее Михайловиче и патриархе Никоне, по запискам архидиакона Павла Алепского // Труды Киевской Духовной Академии. — 1876. — № 12. — С. 647.

⁶ А Ю и З Р. — СПб., 1878. — Т. 10. — № 4. — С. 253; Э й н г о р н В. Очерки из истории Малоросии в XVII в. — Т. 1. — С. 50.

⁷ Т а р н а в с к и й С. Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриарху. — С. 40 — 41.

⁸ А Ю и З Р. — Т. 10. — № 4. II. — С. 255 — 259.

⁹ А Ю и З Р. — Т. 10. — № 8. XXIII. — С. 505; № 7. VII. — С. 391; № 10. III. — С. 546.

¹⁰ Д о р о ш е н к о Д. Нарис історії України. — Т. 2. — С. 34 — 35.

¹¹ А Ю и З Р. — Т. 10. — С. 265 — 167.

¹² В л а с о в с ь к и й І. Нарис історії Української Православної Церкви. — Т. 2. — С. 311.

¹³ К о н и с с к и й Г. История Русов или Малой России. — М., 1846. — С. 98.

¹⁴ Там же. — С. 98, 99.

¹⁵ С м о л і й В., Р и ч к а В. Угоди гетьманського уряду України з Московською державою (1654 — 1764) очима правознавця // Укр. істор. журн. — № 4 — 6. — С. 93 — 96; С м о л і й В., С т е п а н к о в В. У пошуках нової концепції історії визвольної війни українського народу XVII ст. — К., 1992. — С. 21 — 22.

¹⁶ А Ю и З Р. — Т. 10. — № 8. — С. 491; ІУДМ. — Т. 3. — № 196. — С. 260; № 197. — С. 262; Э й н г о р н В. Очерки из истории Малоросии в XVII в. — Т. 1. — С. 64.

- ¹⁷ ЦДІА України в Києві, ф. 1407, оп. 1, спр. 63, арк. 1 — 2; спр. 64, арк. 1.
¹⁸ ДБХ. — № 255. — С. 353 — 354; № 256 — 258. — С. 354 — 358.
¹⁹ АЗР. — Т. 5. — № 48. — С. 98.
²⁰ Макарий. История Русской Церкви. — Т. 12. — С. 77; Эйнгорн В. Очерки из истории Малоросии в XVII в. — Т. 1. — С. 100; Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. — Т. 2. — 307.
²¹ АЮ и ЗР. — Т. 10. — № 8.XXIII. — С. 505; № II.VI. — С. 557; № 17.III. — С. 773.
²² АЮ и ЗР. — Т. 10. — № 7.VII. — С. 393 — 394.
²³ Тарнавский С. Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриарху. — С. 41.
²⁴ АЮ и ЗР. — Т. 10. — № 6.VI. — С. 315 — 318; № 8. XXIII. — С. 506.
²⁵ Аболенский И. Московское государство при царе Алексее Михайловиче и патриархе Никоне, по запискам архидакона Павла Алепского. — С. 648 — 649.
²⁶ — ²⁷ АЮЗР. — Ч. 3. — Т. 4. — № 287. — С. 823 — 824.
²⁸ — ²⁹ АЮ и ЗР. — Т. 10. — № 16. XVII. — С. 762; ИУДМ. — Т. 3. — № 200. — С. 264 — 265.
³⁰ АЮ и ЗР. — Т. 10. № 16. XVIII — XIX. — С. 762 — 764.
³¹ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. — Т. 2. — С. 304; Харламович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — Казань, 1914. — С. 172.
³² АЗР. — Т. 5. — № 48. — С. 98.
³³ Харламович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — С. 207; Власовский И. Нарис історії Української Православної Церкви. — Т. 2. — С. 343.
³⁴ Аболенский И. Московское государство при царе Алексее Михайловиче и патриархе Никоне, по запискам архидакона Павла Алепского. — С. 647.
³⁵ ЦДІА України в Києві, ф. 2227, оп. 1, спр. 194, арк. 1.
³⁶ Там же, спр. 193, арк. 1 — 3.
³⁷ Огієнко І. Українська Церква. — К., 1993. — С. 170.
³⁸ АЮ и ЗР. — СПб., 1863. — Т. 4. — С. 41 — 42.
³⁹ ЦДІА України в Києві, ф. 237, оп. 1, спр. 23, арк. 1 — 3.
⁴⁰ Огієнко І. Українська Церква. — С. 171; АЮ и ЗР. — Т. 4. — № 6. — С. 5; № 7.III. — С. 8.

В. О. Щербак (Київ)

Запорозька Січ як фактор консолідації українського козацтва до середини XVII ст.

Потужним імпульсом консолідації українського козацтва, формування його самосвідомості та утвердження організаційної структури стала Запорозька Січ. Питання про час і місце її виникнення внаслідок відсутності прямих свідчень залишається дискусійним. Однак саме від його вирішення значною мірою залежить підхід до оцінки становлення козацтва як суспільної верстви.

Історики доклали чимало зусиль для пошуку документальних матеріалів про організацію Січі за дніпровськими порогами. На думку І. М. Каманіна та М. К. Любавського¹, заснування козацької общини на Запорозжжі слід відносити до часу виникнення козацтва. Визнаним осередком і репрезентантом низового лицарства, за твердженням М. С. Грушевського², Запорозька Січ стала у 80-х роках³, а В. О. Голобуцький датував її виникнення 30 — 50-ми роками XVI ст.

Серед найважливіших причин появи Запорозької Січі, на нашу думку, слід виділити, насамперед, потребу організації козацтва в зв'язку із зростанням його чисельності на середину XVI ст. З іншого боку, заснування центру козацької вольниці зумовлювалося потребою захисту українських земель від дедалі зростаючої татарської агресії. Тривале перебування козаків далеко від волостей викликало необхідність їх об'єднання у згуртовані загони на чолі з досвідченим отаманом. Формування козацької общини в умовах безпосередніх контактів з кочовиками вплинуло на її військову організацію і виявилось в мові, одязі та зовнішньому вигляді запорозців.